

боротьба, в якій гинули люди, храми, ідеї, школи. Основою цих конфліктів часто були не релігійні причини, а політичні, економічні, ідеологічні та культурні інтереси. Поява греко-католицизму, його наступ на православ'я, вважав професор, були перешкодою на шляху державно-національного та духовно-культурного становлення українців. Питання про статус релігійних організацій носило не лише церковний, а й певний політичний характер. Це властиво православ'ю. Необхідність автокефалії православних церков нерідко мотивувалась політичними причинами, бо незалежна церква розглядалась як необхідний компонент незалежної держави. Суттєвим заходом українського православ'я до канонічної автокефалії було б його об'єднання, оскільки по частинах православ'я ніхто не визнає. Проживаючи на Заході в умовах появи багатьох українських православних церков, І.Ф.Власовський ніби передбачав аналогічну ситуацію в Україні 1990-х років. Засуджуючи це в статті «Церква і держава», він писав: «Такі явища, як існування та однакове визнання на тій самій території кількох українських православних церков є нонсенсом не тільки з церковної, але й національно-державницької точки погляду і тільки компрометує український народ в православному світі».

Професор І.Ф.Власовський досліджував питання взаємовідносин держави і церкви, аналізував їх історію і робив висновки, що в інтересах нації, всього суспільства між церквою і державою повинна бути гармонія, координація діяльності у відповідних сферах. Державну політику

щодо релігії і церкви в Україні, на його думку, доцільно обґрунтовувати «не на чужих доктринах, а на історії народу, на національній психіці українського народу», виключаючи створення державної церкви. Панівної церкви в правовій державі немає. Правова держава високо цінує виховно-моральну роботу церковних структур, вбачає в них «корпорацію вищого порядку», створює для них нормальні умови діяльності. Він вірив у те, що «звичка вживати церкву як знаряддя для політичних демонстрацій уступить своє місце глибшому відношенню до національно-церковної проблеми...», а церква багата зробить для «виховання молодих поколінь — будучих громадян України».

Найвищої оцінки заслуговує його праця «Нарис історії Української православної церкви», останнє видання якої спільно здійснено в США та в Україні (1990 р.), що складається із чотирьох томів (5 книг). Вона розкриває не лише історію створення та функціонування різних структур української церкви, а й показує сутність духовного багатства нації, придбаного під опікою православ'я, важливість національно-церковних ідеалів для утвердження незалежної України. Праця написана на основі широкого використання першоджерел та архівних матеріалів української церкви, особливо її зарубіжного періоду, свідком багатьох подій якого був І.Ф.Власовський. Ідею написання цієї книги висунув у 1942 р. митрополит Полікарп, який потім неодноразово цікавився станом дослідження і можливістю надрукувати його. Закінчен-

ня роботи над багатотомною монографією, її вихід у світ схвально зустріли церковні ієрархи, громадськість української діаспори в країнах Заходу.

Вітаючи в серпні 1958 р. І.Ф.Власовського з 75-річчям від дня народження і 50-річчям літературно-наукової діяльності, митрополит Іоан (Теодорович) відзначав: «Ваша скромно названа праця «Нарис історії Української православної церкви» є особливо цінним вкладом в наші знання доріг нам дорогої минульщини». Професор Н. Полонська-Василенко назвала цю монографію першою ґрунтовною, систематичною історією УПЦ, що дає їй право на увагу дослідників історії України і «без неї не зможе обійтися майбутній історик церкви». «Незабутнім вчителем» вважав І.Ф.Власовського патріарх Київський і всієї України Мстислав, благословляючи друге видання монографії, що справила велике враження на українську діаспору. Не випадково, віддзеркалюючи думки громадськості про значення цього дослідження, фактів, документів і висновків щодо визнання УАПЦ церквою-сестрою у складі Вселенського православ'я «Український православний календар» (США, 1971 р.) писав: «Кожний українець повинен прочитати й мати в своїй хаті працю професора І.Власовського «Нарис історії Української православної церкви».

Таке складне, динамічне і багатогранне життя прожила ця людина, неординарна особистість, що обґрунтовувала і пропагувала українську національну ідею з її невід'ємним елементом — православною церквою.

Наші публікації

Спливає річниця, як не стало Олександра Романовича Мазуркевича — відомого вченого, педагога, літератора, нашого постійного автора, чуйної, доброзичливої людини. До останнього подиху він не випускав з рук пера, працюючи над новими дослідженнями, статтями, рецензіями, щедро ділячись своїм досвідом і порадами з усіма, хто навідував його вдома прикутого до ліжка.

Вшановуючи світлу пам'ять про Олександра Романовича, розміщуємо його не друковані в пресі матеріали — статтю «Пантелеймон Куліш в оцінці Михайла Коцюбинського» і публікацію невідомої статті М.Коцюбинського «К годовщине смерти П.А.Кулиша».

Олександр МАЗУРКЕВИЧ

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Особа і творчість Пантелеймона Куліша не просто цікавила Михайла Коцюбинського — вона глибоко хвилювала його, привертала до себе пильну увагу, викликала пошану і спонукала до критичного осмислення. Як довідуємося з листа до дружини від 30 січня (11 лютого) 1898 р., М.М.Коцюбинський вважав громадянським, моральним обов'язком вже під першу річницю з дня смерті Пантелеймона Олександровича написати для читачів газети «Волинь», в якій співробітничав, слово правди «Про Куліша». Працюючи в Житомирі, він шкодував, що не мав «під рукою жодних матеріалів для біографії, через що замітка вийде куцою, неповною». Та той же лист переко-нує, що такі матеріали він і раніше збирав, і вони у нього вдо-

ма (в Чернігові) були: «Горе моє, що я лиш нині згадав про це... Коли б згадав був раніше, був би написав до тебе, а ти б вислала мені потрібні матеріали...» (Лист зберігається у Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М.М.Коцюбинського, №422, опублікований: Коцюбинський Михайло. Твори в семи томах, т.5. Листи. К., «Наукова думка», 1977, с.188).

Довгі роки сталінського колоніального режиму правдиве слово Коцюбинського про Куліша лежало мертвим, як і все розстріляне Відродження. Тим часом вперше об'єктивну, по суті, наукову оцінку цього «одного з видатних українських письменників» М.Коцюбинський висловив у житомирській газеті

«Волинь» 1 лютого (за старим стилем) 1889 р., №26, підписавши свою статтю «К годовщине смерти П.А.Кулиша» криптонімом М.К. Протягом останніх 60 років з часу її появи в V томі «Творів М.Коцюбинського» за редакцією академіка С.Єфремова (1929 р.), — ця стаття не публікувалася.

З усіма на те підставами М.Коцюбинський стверджував, що притаманний П.О.Кулішеві «сильний і гнучкий розум, широчінь і незалежність поглядів, видатний талант поета і белетриста дають право цьому «останньому з могикан» блискаччю плеяди українських письменників 40-х років на почесне місце в українській літературі». Таку загальну оцінку переконливо утверджував Коцюбинський, цілком усвідомлюючи при цьому добре відому йому «докорінну зміну в поглядах на минуле України» Куліша, який «до глибокої старості, до останніх днів життя не випускав з рук українського пера» і впродовж 50-ти літ вінс до рідної літератури «цілий ряд поетичних і прозових творів, оригінальних і переконливих, писаних яскравою і сильною мовою». Поряд з художніми збірками, романами, повістями та оповіданнями Коцюбинський відзначив як цінний внесок Куліша в скарбницю національної культури: два томи історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси», переклади українською мовою творів Шекспіра, Байрона, Мойсеевого П'ятикнижжя, книг Іова й Товита, видання творів Котляревського, Квітки-Осноров'янка, Шевченка, альманаху «Хата», чотири томної монографії російською мовою «История воссоединения Руси». Та й цим, зауважив Коцюбинський, «далеко не перелічити всього, що залишив нам плідний письменник».

Оцінюючи його, Коцюбинський звертав увагу на те, що така «видатна, не звичайна особистість, якою був Куліш, протягом півстоліття не сходила з суспільної і літературної арени», володіючи силою духу, «великим запасом енергії» і проявляючи «реакцію дизгармонійному суспільству і дизгармонійній масі». Далі це зізнання Куліша в листі до кн. Шаховського Коцюбинський наводить, цілком об'єктивно і достовірно розкриваючи своєрідну ідеалістичну світоглядну позицію письменника наприкінці життя, коли «живопис, музика, поезія і релігія» стали «органами» його «примирення з суспільним і антисуспільним життям» і, за словіддю у тому ж листі, в його «душi оселяє гармонію. Біблія». Біблія, яку він продовж усього творчого життя, понад 50 років (Ганна Барвінок) перекладає українською мовою — «найоригінальнішою з усіх слов'янських мов». За щирим визначенням П.Куліша, наведеним тут же М.Коцюбинським, «робота над словом надавала» йому «стільки гармонійного задоволення, що ні задушевна мисль про відродження Русі, ні листування з друзями ... ніщо не перевищує цього самовдоволення».

Коцюбинський вважав, що Куліш «залишив народові добру спадщину» і що «кращим пам'ятником поетові і побутописцеві України було б доступне видання збірних творів ... цього таланту».

Свою першу характеристику творчості Куліша, яку з життємирської передрукували одеські та інші газети без жодних змін, Коцюбинський вважав потрібною, бо «все-таки ширяться відомості про нашу літературу». В цьому плані він мав намір створити «цілий ряд етюдів літературних характеристик з нашої літератури», які б зацікавили «публіку», про що довідуємося з його листа до дружини, написаного через 3 дні після опублікування статті до річниці П.О.Куліша (автограф №423; твори в семи томах, т.5, с.195).

Правдиве висвітлення літературного процесу, надбань рідного слова — «нашої літератури» — Коцюбинський розглядав у ряду головних завдань. Організуючи в 1901 році видання присвяченого П.Кулішеві альманаху «Дубове листя», він від імені редакційного комітету, до якого входили Борис Грінченко і Микола Чернявський, звернувся до Івана Франка, Ольги Кобилянської, Панаса Мирного та інших письменників з листами, які свідчать про об'єктивне, наукове його ставлення до спадщини визначного й складного подвижника українського слова.

У надісланому з Чернігова 5 (18) березня 1901 року листі до Івана Франка від імені редакційного комітету Михайло Коцюбинський мотивує ініціативу і прагнення чернігівців видати «на спомин про Куліша альманах» потребою «пошанувати його працю», яка того заслуговує, і звертається «з великим проханням пособити нам у цій справі». Цей лист переконує, що Коцюбинському «дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я».

Участь Івана Франка у присвяченому Кулішеві альманаху М.Коцюбинський передбачав у вигляді публікації повісті чи оповідання «високоповажного добродія». До Ольги Кобилянської

водночас слав листа «з уклінним проханням» у тій же справі... Панаса Мирного просив дати свою «Серед степів» з рукопису, підготовленого «до другої чергової книжки «Хвиля за хвилею». Д.І.Яворницького запрошує дати до альманаху пам'яті П.Куліша «рядки з подорожі» або «статтю історичного змісту українською мовою». І так — до багатьох. Благородне звернення здобуло підтримку не тільки названих письменників, а й Лесі Українки, Павла Грабовського, Володимира Самійленка, Осипа Маковея, Агатангела Кримського та інших.

Та посмертне обстоювання законного місця П.О.Куліша в українській літературі М.М.Коцюбинському вже тоді давалося нелегко. Про це свідчить хоча б такий «красномовний» архівний документ: висновок Петербурзького цензурного Комітету, надісланий в Головне управління в справах друку 13 вересня 1902 р. В ньому пильний наглядач цензури Катенин — «член совета Главного управления по делам печати» — доносить: «В.С. — Петербургский цензурный комитет поступила рукопись на малороссийском наречии под заглавием «Дубове листя». Литературный альманах памяти П.О.Кулиша. Упорядкували: Чернявський, Коцюбинський, Б.Грінченко». Рассматривавши рукопись исполняющий должность цензора доложил комитету следующее: Настоящая обширная по размерам рукопись содержит: а) предисловие, заключающее в себе биографическое сведения о П.О.Кулише, б) письма Кулиша из составителей сборника Гринченко, и другим лицам, в) двенадцать повестей и рассказов, г) одно драматическое произведение, д) песни с нотами; е) стихотворения Крымского, Грабовского, Самойленко, Чернявского, Гринченко, Маковея и Украинки, ж) библиографический указатель произведений Кулиша...».

Після кромсання цензором цих матеріалів і знуцання «силим карандашом» над поданою тут же повістю М.Коцюбинського «Лялечка» доносики зробив лицемірний висновок про те, що альманах «Дубове листя», який «С.-Петербургский цензурный комитет имеет честь представить на благоусмотрение Главного управления по делам печати», може бути дозволений лише «с исключениями, указанными в изложенном докладе ... и под условием соблюдения при печатании правил правописания, установленных для изданий на малороссийском наречии», тобто за умови заборони української мови! (Документ зберігається в Центральному державному історичному архіві — ф 777, оп.5, 1902, №1; частково, з великими купюрами, опублікований у книзі: М.М.Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. К., «Наукова думка», 1968, с.35-36). В тому ж архіві містяться документи: цитований донос з резолюцією «по начальству». «Исполнитель, согласно заключения Катенина», і розпорядження Головного управління в справах друку Петербурзькому цензурному комітету №7945 від 16 вересня 1902 р., яке, знову ж таки лицемірно, «дозволяло» рукопис присвяченого Кулішеві альманаху лише за однієї умови: «означенная рукопись может быть дозволена к напечатанию по исключению из нее указанных комитетом мест и под условием приложения к тексту правил правописания русского языка», що є явною заборорою видання українською мовою.

А що то були за «исклучения из нее указанных комитетом мест», довідуємося далі з листа М.Коцюбинського до Панаса Мирного, писаного через півтора місяці після цензурного злочинства — 2 (15) листопада 1902 р. Ділячись з Панасом Яковичем своєю радістю («Спішу поділитися з Вами звісткою...»), що «цензура випустила врешті (зв'яте: після довгих зволікань! — О.М.) альманах, присвячений пам'яті Куліша». М.Коцюбинський одразу ж викриває офіційне переслідування спадщини і пам'яті Куліша, творчості його шанувальників, серед них — своєї, знуцання над українською мовою. Обережно кажучи: «... не обійшлося без шкоди», М.Коцюбинський уже одним переліком дій узаконеного свавілля показує всевладні злочини: «... цензура викинула листи Кулішеві, обтяла його життєпис (українською мовою) і покалічила (...) «Серед степів», вірші Кримського, а особливо моє оповідання «Лялечка» (...) скривдили так, що не відаю те, чи можна буде друкувати» (Твори в семи томах, т.5, с.275).

М.М.Коцюбинський усе життя шанував спадщину П.О.Куліша, дбав про її збереження і розкриття людям, рекомендував до читання. Як довідуємося з записної книжечки (в чорній перкалейній обкладинці 1901р.), йому була відома праця Б.Грінченка «П.А.Кулиш. Биографический очерк», видана 1899р. в Чернігові «заходом» самого автора (надрукована приватним «кошлом» в «Типографии Губернского Земства»). В записнику Коцюбинського вона позначена шифровано: «Грінченко. Сильветка Куліша».

Интерес до творчої спадщини талановитого класика у Коцюбинського дедалі більше зростає. Восени 1905 року він збирається в Борзну «на відкриття музею Куліша», сподівається на зустріч там з Миколою Чернявським — «а це було б дуже гарно...» (Твори в семи томах, т.6, с.32).

Цікавили Коцюбинського і видані у Львові 1906 р. Українсько-російською видавничою спілкою «Листи з хутора» П.Куліша, — їх він у листі до Володимира Гнатюка 30 березня (12 квітня) 1906 р. відносить до тих, читати які «дуже радий, діставши такий цінний подарунок...» (Твори в семи томах т.6, с.53, 197). Упорядникові і видавцеві декламатора «Розвага» Олексі Коваленку радить «друкувати не романівкою, а кулішівкою» — запровадженням П.О.Кулішем фонетичним правописом, що становить основу українського правопису того часу — кінця XIX — початку XX століття (т.6, с.55, 198).

Дбаючи про організацію безплатної бібліотеки-читальні при щойно заснованому в Чернігові товаристві «Просвіта», М.М.Коцюбинський звертається до багатьох громадсько-культурних діячів і товариств, зокрема до дружини П.Куліша — Ганни Барвінок, до Володимира Гнатюка, Бориса Грінченка, Марії Загірної, Миколи Сумцова «з проханням допомоги» в поповненні народного фонду українськими та періодичними виданнями. Серед таких листів М.Коцюбинського знаходимо знову його високу оцінку «творів незабутнього П.О.Куліша» (т.6, с.166-167, 237-238).

Кращі твори Куліша при нагоді Коцюбинський рекомендував для читання, пропагував.

Що ж до помилок П.О.Куліша і «докорінної зміни» в його поглядах, то їх, як бачимо з житомирської статті ще 1898 року, Коцюбинський знав, усвідомлював, і не таїв, а прагнув пояснити. Так, очолюючи товариство «Просвіта» в Чернігові, М.М.Коцюбинський в кінці 1907 року виступив з рефератом про життя і творчість Івана Франка, в якому містилась і критична згадка про Куліша. Характеризуючи Галицьку суспільність 70-х років XIX ст., «те фарисейство, в якому вихована була тодішня інтелігенція», М.Коцюбинський далі зауважував: «Вже пізніше, під впливом Куліша і української школи «козаколюбства», в літературі галицькій розвивається щось подібне до російського «квасного патріотизму». Показово, що в опублікованому вже після смерті автора (1917 р. у видавничому товаристві «Криниця») це місце про Куліша не потрапило до основного тексту, проте збереглося в архіві Чернігівського музею М.Коцюбинського «уришком» (№74).

Тим часом, в українській літературі траплялись і протилежні підходи до оцінки спадщини П.О.Куліша. Коли в ту ж пору — 1902 року — в Харкові були опубліковані «Хуторні водогарки» П.О.Куліша, то в «Київській старині» Сергій Єфремов теж «реагував», але зовсім у протилежному тоні, та й з іншою метою. Ім'я Куліша, писав С.Єфремов, перейшло в історію українського національного руху з двоюкою репутацією: з одного боку — це один з видатних діячів, можна сказати — апостолів українського відродження, невтомний працівник на користь рідного народу, який у своїх ранніх творах намалював багато симпатичних образів з середовища цього народу в його минулому і сьогочасному; з другого боку — фанатичний ненавистник історичного минулого своєї вітчизни, що у своїй ненависті дійшов достеменно до якоїсь манії козакофобства; супротивник простого народу («черні»), що не сплявляв перед жодними крайнощами; людина, що спалила безоглядно все, чому поклонялася, притьмом... Поклонник і друг Шевченка в ранню пору своєї діяльності — і непримиренний ворог його в останні часи; словом, натура, зіткана з непримиренних суперечностей, свого роду — дволикій Янус, фігура, перед якою здивовано спляються критика й читачі ... людиноненавистницькими охликами безсумнівно хворої душі наповнена майже кожна сторінка «хуторних недогарків». Жах обіймає за людину, яка носила в душі своїй такий тягар ненависті — сліпої, несправедливої, невблаганної, болячої за поета, що не зумів вчасно озирнутися і зробив свою музу зброєю цієї ненависті... Це темне підземелля, де нема жодного променя світла... гірші сторони людської природи, помилки видатної людини, виявлені в усій своїй жахливій, безсоромній голізні («Киевская старина», т.76. 1902, №3, березень). Приблизно те ж саме писав згодом С.Єфремов і в своїх курсах історії української літератури («українського письменства»).

Так по різному говорили про ті ж помилки Панька Куліша великий художник-гуманіст, поборник правди і науки Михайло Коцюбинський і розпечений однобічним враженням, без прояснення в «корінь зла», поза історико-науковим підходом, критик Сергій Єфремов з його публіцистичним кресалом...

Справедливість, об'єктивність, гуманізм Михайла Коцюбинського — істинного Правдолюбця — нітрохи не перечили його демократичному світогляду, а були в повній гармонії з ним.

Ніби «з уроку» Коцюбинського воскресла справедливість у оцінці Куліша в наш час.

К ГОДОВЩИНЕ СМЕРТИ П.А.КУЛИША

Завтра, 2-го февраля, оканчивается год со дня смерти одного из выдающихся украинских писателей Пантелеймона Александровича Кулиша.

Сильный и гибкий ум, ширина и независимость взглядов, крупный талант поэта и беллетриста дают право этому «последнему из могикан» блестящей плеяды украинских писателей 40-х годов на почетное место в украинской литературе.

Происходя из семьи старого казачьего рода, воспитанный в традициях свободолюбивой отчины, Кулиш всю жизнь оставался верен своему народу, несмотря на коренную перемену во взглядах на прошлое Украины, до глубокой старости, до последних дней жизни не выпускал из рук украинского пера.

23-летним юношей (родился 1819 г.) выступил Кулиш на литературное поприще из малороссийского быта, под заглавием «Михаила Чернышенко», и в продолжении 50-ти с лишком лет он дал малороссийской литературе целый ряд поэтических и прозаических произведений, оригинальных и переводных, писанных блестящим и сильным языком.

Если мы вспомним такие произведения его, как роман «Чорна рада», историческая хроника — «Хмельниччина», мелкие повести и рассказы — «Дівоче серце», «Орися» и др., сборники стихотворений и поэм — «Досвіткі», «Хуторна поезія», «Кришанка», «Дзвін», сборники исторических и этнографических материалов (2 тома) под заглавием «Записки о Южной Руси», далее — переводы его на украинский язык Шекспира (1-й том «Отелло», «Троїл і Крессида», «Комедія помилок», напечатанные во Львове, остальные ожидают издателя), Байрона

(«Дон-Жуан»), перевод Моисеева Пятикнижия, Книг Іова, Товита, псалтыри, Евангелия (совместно с профессором Пражского университета д-р Пулюем), издание альманаха «Хата», сочинения Гоголя, Котляревского, Квитки и Шевченка, наконец 4-томную историческую монографию на русском языке «История воссоединения Руси», — если мы вспомним эти работы, то далеко не перечислим всего оставленного нам плодотворным писателем.

Полной и обстоятельной биографии Кулиша, с оценкой его литературной и общественной деятельности, мы пока не имеем, да вряд ли возможна после смерти оценка такой крупной незаурядной личности, какою был Кулиш, в продолжении полу столетия не сходящей с общественной и литературной арены. Желających познакомиться подробнее с биографией П.А.Кулиша отсылаем к «Исторії Руської (малороссийской) литературы» проф. О.Огоновского, издан. во Львове, а также к книге проф.Петрова «Очерки Украинской литературы XIX века».

В последние годы своей жизни Кулиш, оставленный и забытый друзьями, но еще сильным духом, с большим запасом энергии, никогда, впрочем, не покидавший его, поселился в родном хуторе Мотроновке, около г.Борзны, Черниговской губернии, где и прожил безвыездно до смерти, занимаясь в тиши деревенской жизни переводом на малорусский язык книг Ветхого завета.

«Моя и моей сестры милосердия (так называл Кулиш свою жену — известную малороссийскую писательницу Ганну Барвинок) жизнь, пишет он в письме к князю Шаховскому, представляет реакцию дисгармоническому обществу и дисгармонической массе.

Живопись, музыка, наука, поэзия и религия — вот органы примирения нашего с общественной и антиобщественной жизнью. В настоящее время в нашей душе водворяет гармонию Библия, которую перевожу на (украинский) оригинальнейший из всех славянских языков. Пять книг Моисеевых и книги Иисуса Навина прикрепил я уже к бумаге самым приятным для меня способом. Такие французы, как Верне, и такие немцы, как Рейс и Каутг, услаждали мой отдых своими комментариями, а работа над словом доставляет мне столько гармонического удовольствия, что ни задушевная мысль о возрождении Руси, ни переписка с друзьями (их у меня два-три человека), ни что не повышает этого самоудовлетворения. Пока не кончу предпринятый перевод, чувствую себя способным к другим занятиям и удовольствиям.

И вот 2 февраля 1897 года Кулиша не стало... Воспаление легких свело в могилу 78-летнего старца, много пережившего, много поработавшего и оставившего любимому народу хорошее наследие.

Две пары волос жугом, в траурных пополах, тихо везли гроб, покрытый, по казачьему обычаю, красной «китайкой». В гроб положили смущевую шапку, бумаги и карандаши, а на гроб венюк из вечно зеленого барвинка.

Лучшим памятником поэту и бытописателю Украины было бы издание доступного по ценам собрания сочинений, с чем мы, в день годовщины смерти Кулиша, напоминаем читателям его таланта».

Газета «Волинь», 1 лютого 1898 р. Підпис — М.К. (Михайло Коцюбинський). Публікація підготовлена О.Мазуркевичем 4 липня 1995р.